

КУМАНИТЕ ВЪВ ВИЗАНТИЙСКАТА ИМПЕРИЯ (1237 г. – първата четвърт на XIV в.)

Пламен Павлов

Въпросът за мястото и ролята на куманите във Византия след времето на монголската (татарската) инвазия в Източна Европа (1236 – 1242) и политическата гибел на тази номадска общност е засяган нееднократно в съществуващите изследвания, но най-вече във връзка с отделни събития, личности и институции¹. Без да е напълно игнорирано, все пак куманското участие в делата на Никейската (1204 – 1261) и възобновената легитимна Византийска империя се представя в един, общо взето, несистематизиран вид и почти без да бъде проследено в развитие. Разбира се, по-общи или по-конкретни обзори на тази тема съществуват², но те по правило разглеждат куманския фактор в общоисторически план, без да се разграничават ясно външнополитическите изяви от конкретното място на “вътрешновизантийските” поданици – “*скими*” (любимият за византийските автори архаизиран етнимон за номадските народи, използван през XIII в. най-вече за куманите) в живота на държавата. Целта на тази малка студия е да представи именно ролята на куманските заселници на византийска земя, вкл. на най-видните техни ромеизирани потомци, колкото и да са ограничени данните в това отношение.

Както е известно, още през XII – първите десетилетия на XIII в. във Византия е имало кумански заселници с военизиран (прониарски или стратиотски) статут край Мъглен, нейде в Източна Тракия, без съмнение в българския Североизток (преди 1186 г.) и т. н. Спомеждането на кумански наемници в никейската армия преди времето на татарската експанзия (редом с алани, зихи, българи, селджукски турци и др.) показва, че и след възобновяването на българската държава и ограничаването на византийските възможности за директни контакти с “Кумания” така или иначе куманите не останали напълно непознат елемент в имперската армия³. Все пак определяща роля за стабилното куманско присъствие в империята на Ласкари-

дите и Палеолозите изиграла масовата миграционна "вълна" през 1237 г. и преминаването на тази "орда" на ромейска страна през 1241 г.

Движението на куманската "вълна" от 1237 г. на Балканите обаче също не е интерпретирано по задоволителен начин, което налага поне най-общото му представяне. Става дума за група разнородни сведения (Георги Акрополит, Теодор Скутариот, Никифор Григора, Филип Муске, Алберик, Жоанвил, една добавка към хрониката на Ибн Тагри-Бирди и др.), които маркират различни аспекти на това мащабно за времето си преселение. Бягайки от ударите на Бату (*"от меча на татарите"*), през лятото на 1237 г. *"против волята на българите"* (Акрополит) огромна маса "скити", наричани още *"хуни и комани"*, които били над десет хиляди (Григора), преминали Дунав и Стара планина. *"Унус-хан"*, т. е. Иван Асен II (1218 – 1241), се опитал да ги подчини с оръжие (добавката у Ибн Тагри-Бирди), но все пак по-голямата част от тях достигнали Източна Тракия между Одрин, Виза, Димотика и Енос, превръщайки я в "скитска пустиня". Те дори успели да завземат някои по-незначителни крепости и да придобият много пленници⁴.

Фактически куманските действия дестабилизирали един регион, неустановена, но значителна част от който според българоникейския договор от 1235 г. би трябвало да бъде под властта на Търново. На базата на българо-латинското сближение по същото време, както изглежда, поне за известен срок Иван Асен запазил определено влияние над куманите. Дори когато в хода на обсадата на Цурул (дн. Чорлу) българският цар се оттеглил, *"латините останали сами"* (отново думи на Акрополит) – с други думи, поне през зимата на 1237 – 1238 г. куманите отчасти били под българско влияние, но очевидно оставали относително самостоятелни.

Как се развиват нещата по-нататък? Според Филип Муске куманите били на българска страна и при последвалите българоникейски действия срещу Константинопол, но около 1239 – 1240 г. настъпила сериозна промяна. Баилът на Латинската империя Нарийо дьо Туси, който дотогава бил женен за дъщеря на местния ромейски магнат Теодор Врана, вече овдовял, *"... взел за съпруга дъщерята на куманския крал Йона"*⁵. Болдуен д'Ено, един от "най-видните рицари на Романия" ("Римската", т. е. Латинската империя), и Гийом, синът на конетабъла Жофроя дьо Мери, се оженили

за двете дъщери на вожда "Сорониус", изпъкващ като съвладетел на "крал Йона". Тук ще вметнем, че съвладелските двойки, особено при братя начело на един "клан", са нещо обичайно за куманската политическа система през XII – XIII в. Сключеният латинско-кумански съюз бил скрепен с взаимни клетви по християнски и езически кумански обичай. Скоро обаче непокръстеният още "кумански крал" починал, като бил погребан в специална издигната могила край стените на Константинопол с жертвоприношения на коне (26 на брой!) и дори на хора (8 роби)! Тази смърт била *"неблагоприятна за французите"*, но поне до края на 1240 г. отношенията между латинци и кумани били приятелски. Както вече бе показано на друго място, именно този съюз с накарал Алберик алегорично да пророкува, че *"Царят (Христос) враговете неверни (никейци и българи – б. а.) ще погуби не чрез (свои) приятели..."*. Авторът пояснява, че *"... с идването на куманите се е сбъднало това пророчество, защото небесният Цар ще погуби и унищожи враговете на Константинополската империя, а именно Ватаци и Асен, не чрез приятели, а чрез куманите, които са езичници и не са приятели на Христа"*⁶.

Дали за подобен оптимизъм е имало основание и дали латинците са извлекли по-сериозни дивиденди с помощта на куманите, остава неизвестно. Основен извор за развитието на събитията е, разбира се, Георги Акрополит. Висшият дворцов сановник, тогава служител в най-висшия ешалон на никейската администрация (т. е. максимално обвързан с външната политика на Йоан Ватацис), пише: *"Василевът доби още по-голяма смелост (след подчиняването на деспот Йоан Ангел в Солун през февруари 1242 г. – б. а., П. П.), а и след като към своите ромейски войски случайно бе присъединил силна скитска войска (...), и като ги бе извел от македонската земя (Източна Тракия – б. м., П. П.), беше ги превел в източните предели."* Тъй като "скитите" са участвали в зимния поход срещу солунския владетел, опустошавайки околностите на града⁷, а от друга страна, епиграмата-пророчество на Алберик е свързана по време със смъртта на Иван Асен II (юни 1241 г.), преминаването на куманите на страната на Никея и заселването им в Мала Азия следва да се отнесе към есента на 1241 г.

С преселването в Мала Азия никейският император не само се обезопасил от евентуален пореден "завой" на куманите към Бълга-

рия или латинците, но, което е много по-важно, създал нова мощна маса от военизирано население. Привличането на тези 10 хиляди души (или семейства?)⁸ единодушно се оценява като един от най-сериозните успехи на Йоан III Дука Ватацис (1222 – 1254). Георги Акрополит, който навярно е пряко свързан с този успех на никейската външна политика, добавя, че императорът успял да привлече "... *силната скитска войска с помощта на дарове и пъстроцветни подаръци* (вероятно копринени тъкани)...", превръщайки куманите "... *от хора с твърде диви нрави на хора сми-рени...*". В епитафията си към Ватацис (+ 1254 г.) Акрополит допълва, че "... *скитите от вълци сега станаха Христови овце...*", което визира бързото им покръстване. Почти същото повтаря и Теодор Скутариот, като прави ценното пояснение, че новите поданици били заселени в Мала Азия заедно с жените и децата им. В същия дух са акламациите на охридския архиепископ Яков Български и на видния никейски интелектуалец Никифор Влемид⁹. Теодор II Дука Ласкарис (1254 – 1258) също оценява изключително високо стореното от своя баща, който от "скитите" създал "*служебен народ*" за охрана на границата с турците, което било "*една хубава промяна*" за ромейте¹⁰.

Както виждаме, особен акцент се поставя на покръстването на куманите по волята на Йоан III Дука Ватацис (то навярно има пряко отношение и към разцвета на манастира "Сосандра", най-прочутата обител в Никейската империя), което в случая не е само любим топос. Става въпрос за първия и, ако не броим християнизирването на селджукските бежанци начело с екссултана Изеддин Кайкавус половин век по-късно, в общи линии единствения пример на по-мощно приобщаване на "варвари" към империята след катастрофата в 1204 г. чрез силата на кръста. Без съмнение, възможността отново да бъде възкресена изконната ромейска практика, едно от началата на вековната византийска политическа идеология, е спомогнала за идейно-държавното израстване на Никея при нейния най-даровит владетел.

Такива са оценките на преките съвременници, но и десетилетия по-късно (към 1308 г.) Георги Пахимер споделя горното мнение, и то не просто подражателски спрямо Акрополит, чийто продължител се явява той самият като историк и повествовател, а осмисляйки недалечното блясково "никейско" минало на фона на безрадостния

“константинополски” застой от началото на XIV в. На неговото перо дължим и една “етнопсихографска” по тип характеристика на куманите. Разсъждавайки в един типичен за своята среда “византийско-античен” маниер, сравнявайки природата на хората от Севера и Юга, Пахимер твърди, че първите са склонни към *“безумие и войнствени страсти”*, но не и толкова към наука, изкуство, логика и пр., за разлика от вторите, на които обаче именно липсвали действеност, войнственост и т. п.. Именно поради “северните” си качества *“скитското племе”* било желано и в мамлюкски Египет¹¹, което несъмнено е адресирано и към куманите във Византия, за които Пахимер разказва на редица места в своята “История”.

Според византийските извори куманите са превърнати във военнотрудов акритско (граничарско) население. Раздадени им били земи най-вече по границата с Иконийския султанат – по р. Меандър във Фригия (т. е. на североизток от важните градове Филаделфия и Сарди), по р. Сангариос (дн. Сакаря) във Витиния (т. е. на фронта срещу бъдещия Османски бейлик!), както и около Смирна (дн. Измир)¹². Последните земи, очевидно прони, явно са предоставени на онези кумани, които са съставлявали ядрото на един специален военен корпус. Факт е, че те са в непосредствена близост с любимата резиденция и “втора столица” на никейските василевси – крепостта Нимфея.

Споменатият елитен военен корпус е познат под името *“Ски-тикон”*, наречен така по аналогия с т. нар. “Латинон”, в който влизали западни рицари на никейска служба, както и ромейски благородници с тежко въоръжение (*“катафракти”*)¹³. Куманите обаче, подобно на своите предци от Мъгленско в края на XII в., както е било и в Унгария през XIII – XIV в., а положително и в средновековна България¹⁴, не усядали лесно. Техният неизкоренен номадизъм водел до грабежи и плячкосване над околното население, а простолуднето с неприязън ги наричало *“кучета”*¹⁵.

В един от актовете на манастира “Св. Богородица Лемвиотиса” се съдържа импровизиран разказ, характеризиращ много картинно поведението на “скитите”. Манастирският селянин-парик Кутул си бил купил някаква нива, която с шантаж и насилие бил принуден да продаде на съдията Керамарис. Тогава Кутул избягал при съседите си кумани, които по негово внушение отвлекли воловете на един от парците на съдията. Керамарис явно не искал да си има

разправии със "скитите", враждата с които очевидно не му се е струвала безопасна. Той успял да се помири с тях, като им изпратил "... вино (на стойност – б. м., П. П.), два перпера, към което те имаха голяма слабост..."¹⁶.

Куманският военен корпус играел най-дейна роля в почти всички военни кампании, както и във вътрешнополитическите събития на империята през втората половина на XIII в. Както стана дума, през 1242 г. куманите се сражавали срещу деспот Йоан Ангел, през 1247 – заедно с ромейските сили и българите на Михаил II Асен (1246 – 1256) действали в Тракия против латинците, а през 1256 г. "скитът Клеона" (с библейско пророческо име, типично при неофитите!) с хората си участвувал в преследването и разгрома на своите съплеменници (вероятно куманите на хан Тегак от Северното Причерноморие), съюзници на цар Михаил II Асен¹⁷. Така се стига, а почти по същото време има сходни случаи и в Галицка Русия, кумани да се сражават срещу кумани в състава на чужди армии. "Скитиконът" заедно с колегите си от латинския корпус бил изцяло на страната на Михаил Палеолог при избора му за регент (1258) и съимператор (1259) на малолетния Йоан IV Ласкарис. С други думи, при осъществения от Михаил VIII "пълзящ" държавен преврат узурпаторът разчитал както на латинските наемници, на които дотогава бил пряк командир ("велик контоставлос"), така и на куманите¹⁸.

"Скитите" участвували активно в разгрома на антиникейската коалиция при Битоля (Пелагония) през същата 1259 г. Тези две хиляди кумански конници били "най-големите храбреци" в разноплеменната никейска армия, те препускали навсякъде, а след тях оставала "само пустош" в обширни пространства из Южна Македония, Епир и дн. Албания. "Скити" имало и в малкия разузнавателен отряд (800 души) на Алексей Стратигопул, който неочаквано и, без преувеличение, по куриозен начин освободил Константинопол през юни 1261 г. В тази акция куманите неудържимо нападали (и, разбира се, грабели!) домовете и складовете на латинците и венецианците¹⁹.

През 1270 г. куманите в състава на войските на известния пълководец Алексей Филантропин обсаждали Монемвасия в Пелопонес, а през 1272 – 1273 г. се сражавали против тесалийския владетел севастократор Йоан Ангел Комнин. В тази кампания "ски-

тите” били под общото командване на деспот Йоан Палеолог, брат на императора, а участието им е предмет на специално внимание от страна на Пахимер и Григора. Когато разбитият от силите на столичното правителство севастократор бил обсаден в Неопатра, деспот Йоан бил съвсем близо до крайния успех. Обаче *“... намиращите се там заедно с него кумани, оставяйки работата си (т. е. преките си воински задължения – б. м., П. П.), само грабели църквите и манастирите, безсъвестно ги опожарявали, вземали в плен почетените девственици (монахините), а свещените предмети използвали като обикновени. Така например вместо столове употребявали светите икони и въобще правели безсъвестно всичко, което могат да си позволят едни безбожници. Затова и войната била постигната от такъв глупав и несъответстващ на доброто ѝ начало край...”*²⁰. С други думи, пълната християнизация и “цивилизоване” на куманите оставали в далечна перспектива.

Съдбата на “скитския” корпус не е ясна в детайли, но с течение на времето, подобно на прочутата през X – XI в. “варяго-руската дружина” (т. нар. “веринги”), и той изгубил първоначалния си облик и се “разтворил” в разноплеменните наемни сили на византийската армия. Несъмнено, както отбелязва още М. Андреева, “... в резултат на непрекъснатите боеве те дали значителни жертви...”, вкл. много убити, а към времето на битката при Костур (дн. Кастория) през 1273 г. редом със “скитите” срещахме отряди от турци и лсковъоръжени ромейски стрелци²¹. Още нещо, не бива да забравяме, че още в края на XIII – началото на XIV в. онези малоазийски земи, където били куманските пронии, имоти и селища, вече били завзети от увеличаващата мощта и териториите си турски бейлици. В такъв случай куманските заселници отчасти са били преселени в европейските земи, а останалите (вероятно по-голямата част) са се претопили сравнително бързо в сродната им като език и манталитет турска среда.

Непосредствената близост на “скитите” до ромейския двор довела до политическо издигане на личности от тяхната аристократична среда. Може би още загадъчният “Сорониус”, на когото може би се е дължало преминаването на “ордата” към Никея, е бил близък на управляващия ромейски елит. При Теодор II Ласкарис виждаме *“верния скит Клеона”*, за когото вече стана дума. В писмо до своя

близък сътрудник и приятел Георги Музалон императорът изтъква предаността и изпълнителността на Клеопа, като същевременно не устоява на изкушението да се пошегува с “варварския” произход и “кучешкото” прозвище на приближения кумански вожд²².

Михаил VIII Палеолог, когото, както споменахме, куманите подкрепяли при узурпацията на трона, продължил тази линия на доброжелателност. Дали подобно на Пахимер и Григора василевсът се е възмущавал от “безбожието” на отдавна покръстените и все още достатъчно “диви” кумани, ние не знаем. Известно ни е обаче доверието му както към “скитите” като войска, така и към изявени личности от тяхната среда. Така например през 1278 г. управител на стратегически важния остров Скопелос (възлов пункт на каботажния плавателен път от Атика към Солун, североизточно от големия о-в Евбея-Еввия), както научаваме, бил някакъв неизвестен по име “*Io Cumanos*”²³. Очевидно в онези години, когато Михаил Палеолог осъществявал частична “реконкиста” в Егея за сметка на запазващата се там “латинократия”, подкрепяна и от неговия непримирим враг Карло Анжуйски, за управител на Скопелос е бил необходим напълно предан императорски служител.

Според мене възможен кумански прозход може да се допусне и за известния по онова време ромейски авантюрист *Котаниц* Торник, бягал двукратно след 1280 г. в Сърбия, водил години наред погранични набези срещу империята със сръбски и свои сили. Знаем и други представители на фималията като Лъв Котаниц (1293 г.) и Мануил Ласкарис Котаниц (1374 г.)²⁴. Допускам такава възможност както предвид очевидно негръцката ономастична форма, сходна по поразителен начин с куманското ханско име *Котян/Кутан* (срв. особено изписването “*Κοτεάντζης*”, което свидетелства, че изговорът на името е “Котяници” или “Котянич”), но и поради показателното отношение на византийските автори към самата личност. Макар да принадлежал на знатната ромейска фамилия Торник, Котаниц е показан от Пахимер и Григора не само като враг, изменник и т. п., но и почти като “варварин”. В тогавашна Византия е имало и други опасни изменници, към които поне в някаква степен е спасен “добрият тон”. Разбира се, веднага възниква въпросът защо евентуалното куманско потекло на Котаниц не е посочено, както е например в случая със Сиргиан (срв. по-долу)? Сиргиан обаче е бил династично свързан със самите Палеолози, а и куманската му кръв

очевидно била владетелска, ханска – обстоятелства, които са били широко известни в ромейския елит и в самата столица Константинопол. Тук става дума обаче за един все пак провинциален благородник, може би родом нейде от Южна Македония. Едва ли типични “столични” историографи като Пахимер и Григора са знаели подобни детайли от биографията на своя достатъчно отрицателен, но все пак периферен “герой”. Не на последно място, практикуваните от Котаниц военни методи, главно светкавични набези и плякосване, определено напомнят методите на византийските “скити”. В този ред на разсъждения не е невъзможно част от потомците на “скитите” заедно с един аристократ, свързан в някаква степен с тях, да са били основата на собствените сили на Котаниц, действували в състава на командваните от него сръбски войски.

Безспорно най-ярката и забележителна личност от кумански произход във Византия е *Сиргиан* (или “Сирян” – Συργιάννης) Палеолог Филантропин. Той бил роден около 1290 г. в семейството на великия domestik Сиргиан “Стари” и една Палеологина, неизвестна по име, но *“роднина на императорското семейство и много благородна жена”* (Григора). От своя страна майка му била дъщеря на “чутовния протостратор” и Ивайлов противник Михаил Глава Тарханиот и Мария Филантропина Палеологина. Така по майчина линия Сиргиан се явява правнук на Мария-Марта, сестра на Михаил VIII Палеолог, и потомък на благородните фамилии Комнини, Глави, Тарханиоти и Филантропини. По линия на баща си обаче той бил от знатен кумански произход, а Сиргиан “Стари” бил покръстен по времето на Йоан Ватацис, изоставяйки езическото си име *Сичиган* (Σιτζίγανος). Несъмнено този кумански благородник е бил между най-близките, но по-млади роднини (синове, племенници?) на самите “крале” Йона и Сорониус. За съжаление за Сиргиан “Стари” се споменава единствено във връзка с метежния му син, но простият факт, че той е бил “велик domestik” при Михаил VIII Палеолог и Андроник II (1282 – 1328) сам по себе си свидетелствува за видната роля на този покръстен “скит”.

В сравнение със своя баща синът вече наистина се е явявал знатен ромей, но, както изглежда, Сиргиан “Млади” запазвал известен кумански “родов патриотизъм” – не ще да е случайно, че в едно посвещение поетът Мануил Фил го ласкае като *“скитски Арес”*²⁵. Съвременниците изтъкват многото “дарби” на Сиргиан (фи-

зическа сила, представителност и красота, смелост, разум, “вродена мъдрост”, чудесно образование, завидна вещина и усет във военното дело и т. н.), но не подминават и неговото самолюбие и перфидно коварство. Още когато бил на около 25-годишна възраст, Андроник II му поверил поста на стратег и управител (στρατιγός καὶ διοκῆτης) с извънредни пълномощия на границата със Сърбия, най-вероятно в етнически българските земи около Костур или Белград (дн. Берат), където той се изявил по убедителен начин. След завръщането му в Константинопол старият император, имащ в Сиргиан голямо доверие, му поръчал да надзирава тайно младия и лекомислен престоначалник Андроник III. Сиргиан обаче преценил шансовете на двамата и преминал на страната на Андроник Млади, бидейки в началото на конфликта между “двата Андрониковци” пръв наставник и съветник на Андроник III, както и фактическият “идеолог” на жадната за власт млада генерация ромейски аристократи. Именно той, не без “добронамерен” сарказъм, упреквал Андроник Млади заради инфантилните му планове да откъсне част от империята, някой остров или пък да отнеме трона на роднините си по майка в Киликийска Армения и т. н. Така в крайна сметка “наставникът” допринесъл за избистрянето на узурпаторските стремежи на изпадналия в немилост през 1320 г. доскорошен “любим внук”. Заедно с младия тогава Йоан Кантакузин Сиргиан организираше базата на метежа в Източна Тракия, а през 1321 г. бил начело на войските на претендента в действията им срещу константинополското правителство. Още на следващата година обаче между него и Кантакузин, най-близкия приятел на Андроник Млади, избухнало жестоко съперничество. В свойствения си безскрупулен стил “скитският Арес” изоставил съмишлениците си и се върнал в лагера на стария император, като този път оглавил неговите войски! Въпреки окончателната победа на Андроник III през 1328 г., все пак Сиргиан запазил мястото си във висшия елит (обстоятелство, което предполага, че “верността” му към Андроник II е била твърде съмнителна...), а през 1332 г. отново бил стратег на една част от “Запада” (европейските земи на империята), най-вероятно в земите южно от Солун. Непримиримата вражда с всесилния фаворит Кантакузин в края на краищата го принудила да избяга през 1333 г. при сръбския крал Стефан Душан (1331 – 1355).

Непосредствено преди бягството Сиргиан бил обвинен в из-

мяна. Независимо че съдът не успял да докаже обвиненията, при всемогъществото на великия доместик Йоан Кантакузин опасността оставала. От остров Евбея Сиргиан изпратил лично писмо до Андроник III, молейки да му баде позволено да се оттегли от държавната служба и "голямата политика", като му бъде позволено като частно лице да се засели със семейството си в Южна Македония. Последното вероятно е указание, че именно там той вече е имал свои имения. От друга страна, и тук имаме паралел с Котанич, намекаващ може би за куманско присъствие по онези места (вж. и по-долу). Молбата обаче била отхвърлена, от което е очевидно, че Сиргиан бил смятан за извънредно опасен и третиран като есвентуален претендент за византийската корона.

В двора на Душан Сиргиан бил обсиран с почести. Както разказва Никифор Григора, той бил приет като *"... прескъп гост, приятел и съмишленник, дългоочакван добредошъл съветник (...)* във външните и вътрешните дела, като втори Темистокъл при персийците на Артаксеркс..."²⁶. С неговата помощ сръбският крал реализирал първите си териториални завоевания на широк фронт в югозападните български земи (Македония). Григора отбелязва, че Сиргиан обещавал на местните *"ромейски династи"* (сред тях положително са били и представители на местното българско болярство, което има пряка връзка с националната ни средновековна история!) богатства, слава и почести, като без бой привличал цели области. Андроник III схващал действията на Сиргиан като смъртна заплаха. В столицата започнала подготовка за обсада (!), запасяване с храни и т. н. Поверявайки децата си на патриарха, императорът отпътувал за Димотика, като се готвел за отчаяна съпротива. Империята се спасила като по чудо от опасния бунтовник по време на похода към Солун. Той бил ликвидиран от мнимия беглец и атентатор Сфранцис Палеолог, нагърбил се специално пред Андроник със задачата да убие коварния противник. Така през лятото на 1334 г. Андроник III си отдъхнал, защото според самия него Сиргиан бил по-опасен дори от татарите и всякакви вражески племена. Безспорно прав е известният сръбски византолог Л. Максимович, коментирайки действията на Сиргиан като една от най-сериозните кризи не само във византийско-сръбските отношения, но и в самата политическа обстановка в империята през XIV в.²⁷ Въобще в "случая Сиргиан" можем да видим една своеобразна прелюдия между "вой-

ната на двамата Андрониковци" (1321 – 1328) и безпощадната гражданска война между Кантакузин (тръгнал "по стъпките" на своя някогашен враг!) и цариградското регентство (1341 – 1347).

Ако си позволих този по-подробен портрет на Сиргиан, то е не само защото тази ярка личност донякъде се "губи" на фона на бурния XIV в., но и за да се открие мястото на един кумански потомък в самия елит на ромейското общество, на един ромеизиран "скит", който не бил чужд на идеята да овладее византийския трон! В този смисъл Византия също не е била далече от възможността да има владетел от рода на Георги I Тертер (1280 – 1292) в България, Ладислав IV "Куман" (1272 – 1290) в Унгария и мамлюкските кумански султани в Египет.

Ново, в известен смисъл изненадващо, куманско попълнение във византийската армия имало през 1321 г. Както разказват Йоан Кантакузин и Григора, тогава сръбският крал Стефан Милутин (1282 – 1321) изпратил *"... без малко две хиляди кумани на заем от своята войска"* в помощ на Андроник II Палеолог (1282 – 1328) срещу метежния му внук Андроник III Млади. Тези конници обаче били поданици на "скитския цар", т. е. татарския хан Узбек²⁸, което свидетелствува както за запазването на неасимилирни все още кумански маси в "Златната Орда", така може би и за евентуално участие на българския цар Теодор Светослав (1300 – 1321) в този любопитен "трансфер" на наемници²⁹. Тази конница не била върната обратно, каквато била уговорката с краля. Куманите получили проции в Източна Тракия. През 1327 г. обаче по заповед на стария император те били преселени на островите Лемнос, Тасос и Митилини (Лезбос). К. Асдраха свързва назначаването на Сиргиан за стратег на областта с присъствието на тази куманска група, а разселването им по островите – с византийски опасения от евентуално тяхно съюзяване с татарите предвид проявите на агресивност от страна на "Златната Орда" във Византия по същото време. Документи за присъствието на куманите по тези острови не са познати, а в настоящия момент не разполагам с достатъчно данни за някакви техни "следи" в тамошната топонимия³⁰.

Въобще данните от ономастичен характер, издаващи куманско етническо присъствие на византийска земя от интересувашата ни епоха, в момента са недостатъчни, но все пак ще посочим известното ни на този етап на проучване. Селищното име "Кумани" (Κούμανη,

Κοῦμανί) намираме в дн. номос Ахеа, с. -и. от Патра в Пелопонес, както и отново в същия номос, северозападно от Диврис. По всяка вероятност това са следи от вторична колонизационна политика на морейските деспоти през XV в., имащи опора в преселването на кумани на полуострова още в края на XIII в. Други две села, и двете с името *Куманици* (Κοῦμανίτζοι), са разположени съответно в номосите Драма и Солун. Известна е също арматолската фамилия или "клан" *Куманиотис* (Κοῦμανιώτης) от края на XVIII в., която произлизала от с. Кумани до Патра³¹. И днес в гръцката патронимия се срещат фамилни имена от типа на "*Куманидис*" или "*Команидис*", навярно на антропонимична основа от личното име Куман, както е и в българските земи (вкл. дн. Македония) и в дн. Румъния. Кумански топоними са запазени и в Зъхненско, край гр. Калитеа (*Куманич*, *Куманички врисъ*, *Куманце*), което подсказва, че поне отчасти тамошната група гагаузи притежава куманска кръв. Някои други топоними с кумански произход в дн. Македония, напр. с. *Куманичево* и евентуално *Сутец* (Тиквешко) може би са резултат на колонизационната практика на византийската власт през интересувания ни исторически период³². Заселването на тези кумански групи, както вече видяхме, макар и хипотетично, може да се свърже с личности като Котаниц и Сиргиан. Посочените примери, особено селищните имена на етноразграничителна основа, за което има редица примери и в България, Румъния, Унгария и т. н., свидетелствуват за вероятни кумански селища още от византийската епоха. За съжаление едва ли е възможно да бъдат открити по-определени кумански "следи" в Мала Азия, особено по р. Сакаря, тъй като по онези места ислямизацията и пълната ретюркизация на византийските "скити" е протекла с ускорени темпове.

Куманското присъствие във византийската държава и общество през XIII – XIV в. е един от последните примери на относително ефикасното действие на ромейския универсализъм във вътрешен план. Както се опитахме да покажем, византийските "скити" имат пряко отношение към редица от успехите на империята в един труден и драматичен период от нейната история. От друга страна, куманският фактор в Никея и възобновената през 1261 г. "легитимна" Византия дават добри възможности за паралели и проследяване на определени етнополитически стереотипи, най-вече по отношение на аналогичното (и вероятно далече по-силно!) куманско присъствие в живота на Второто българско царство.

БЕЛЕЖКИ

¹ Вж. напр. **Андреева, М.** Очерки по культуре византийского двора в XIII веке. Praha, 1927, с. 26–27, с. 53–54; **Angold, M.** A Byzantine Government in Exile. Oxford, 1975, с. 188–189; **Asdracha, C.** La région des Rhodopes aux XIII-e et XIV-e siècles. Athens, 1976, с. 80–82. Срв. и някои по-стари трудове в библиографията на **Moravesik, G.** Byzantinoturcica, t. I. Berlin, 1958, с. 92–94.

² **Rassovskij, D.** Les Coumans et Byzance. – In: *Actes du IV-e Congrès International des études byzantines* (Известия на Българския археологически институт, т. IX). Sofia, 1935, с. 346–354; **Бибииков, М. В.** Византийские источники по истории Руси, народов Северного Причерноморья и Северного Кавказа (XII–XIII вв.). – В: *Древнейшие государства на территории СССР* (1980). Москва, 1981, с. 123–128; *The Oxford Dictionary of Byzantium*, I. New York-Oxford, 1991, с. 563–564 (*O. Pritsak*); **Тъпкова-Заимова, В., Пл. Павлов, Д. Димитров.** Хронологична енциклопедия на света, т. IV (Византия и византийският свят). В. Търново, “Елпис”, 1995 [сър. ХЕС, 6], с. 664 сл.; **Σαββίδης, Α.** Οι Κομάνοι (Κομάνοι) και το Βυζάντιο, 11–13-ος αι. Μ. Χρ. – In: *BYZANTINA*, XIII, 1985, 937–955; *Idem.* Οι Τούρκοι και το Βυζάντιο, т. Α (Προ-οθωμανικά φύλα στην Ασία και στα Βαλκάνια). Αθήνα, “Δόμος”, 1996, σελ. 85–95.

³ Срв. **Острогорски, Г.** Још једном о проијарима куманима. – В: *Зборник Владимира Мошина*, Београд, 1977, с. 63–71; **Бибииков, М. В.** Цит. съч., с. 130–133; **Павлов, Пл.** Турската инвазия в Мала Азия, Византия и българите (краят на XII – тридесетте години на XIV в.). – В: *Българистични проучвания*, 2. В. Търново, 1997, с. 342–343 с посочените извори и литература.

⁴ **Georgii Acropolitae Opera**, I–II (Ed. A. Heisenberg), Lipsiae, 1903 [сър. *Acropolites*], с. 53–54, 65; *Гръцки извори за българската история* [сър. ГИБИ], 8, с. 165–166; **Sathas, K.** Bibliotheca graeca, VII. Paris-Venetia, 1894 [сър. *Scutariotes*], р. 480, 490 (ГИБИ, 8, с. 272–277); *Nicephori Gregorae Byzantina historia*, I–II. Ed. L. Schopeni. Bonnae, 1829–1930 [сър. *Gregoras*], р. 36–37 (липсва в ГИБИ, 11); *Gronica Alberici monachi Trium fontium*. – In: *Monumenta Germaniae historica* (SS). Nova series, t. 5 [сър. *Albericus*], р. 946 (откъсът е пропуснат в ГИБИ, 4); **Joinville.** Histoire de St. Louis (Ed. N. de Wailly). Paris, 1874, 495–496; **Тизенгаузен, В.** Сборник материалов, относящихся к истории Золотой Орды, т. I. Извлечения из сочинений арабских. Санкт Петербург, 1884, с. 542.

⁵ **Mouskes, Ph.** Chronique rimée (Ed. Reifenberg), I–II, Bruxelles, 1838, 630–631; **Du Cange, Ch.** Histoire de l'Empire de Constantinople sous les empereurs françois (Ed. Buchon), t. IV. Paris, 1848, с. 272–273. В името “Йона” бихме могли да видим името на старозаветния пророк, обаче по всичко личи, че този “крал” не е бил покръстен. В унгарски документи обаче е регистрирано куманското лично име “Ona” (**Rasoniy, L.** Les anthroponymes comans de Hongrie. – In: *Acta Orientalia hungarica*, t. XX, 1967, р. 144 (“Ona dominus de Cumanis”, споменат в 1266 г.).

⁶ Albericus. Op. cit., p. 949; *Латински извори за българската история* [съкр. *ЛИБИ*], 4, София, 1981, с. 185. Коментар в: **Павлов, Пл.** Средновековна България и куманите. Военнополитически отношения (1186 – 1241). – В: *Трудове на ВТУ* “Св. св. Кирил и Методий”, т. 27, кн. 3 (1989), 1992, с. 44–46.

⁷ Acropolites. Opera, I, p. 72; Angold, M. Op. cit., p. 188.

⁸ Asdracha, C. Op. cit., p. 81; *История Византии*, т. III. Москва, 1967, с. 36 (Г. Г. Лутаврин).

⁹ Acropolites. Opera, I, p. 64; II, p. 24; Scutariotes. Op. cit., с. 485–486; Mercati, S. Jacobi Bulgariae archiepiscopi Opuscula. – In: *Collectanea byzantina*, I, 1970, p. 86; *Nicephori Blemidae curriculum vitae et carmina* (Ed. A. Heisenberg), Lipsiae, 1896, p. 118.

¹⁰ Theodori Ducae Lascaris Epistulae (ed. N. Festa). Firenze, 1898 [съкр. *Lascaris*], p. 259; **Успенский, Ф.** К истории крестьянского землевладения в Византии. – В: Журнал Министерства народного просвещения, № 225, 1883, с. 339; Σαββίδης, Α. Οι Κσμάνοι, σελ. 953.

¹¹ Georgii Pachymeris de Michaelae et Andronico Palaeologis (ed. I. Beckerus), vol. I. Bonnae, 1835 [съкр. *Pachymeres*], I, с. 14–16, с. 175–176.

¹² Acropolites. Opera, I, p. 65; Gregoras, N. Op. cit., I, p. 37.

¹³ Андреева, М. Очерки, с. 53–54; Angold, M. Op. cit., с. 188–189.

¹⁴ Срв. **Острогорски, Г.** Цит. съч., 63 сл.; **Голубовский, П.** Половцы в Венгрии. – В: *Университетские известия* – Киев, 1889, кн. 12, с. 45–72; **Павлов, Пл.** Куманите в общественополитическия живот на средновековна България (1186 г. – началото на XIV в.). – Исторически преглед, 1990, кн. 7, с. 16–26.

¹⁵ Андреева, М. Очерки, с. 54.

¹⁶ Miklosich, F., J. Müller. Acta et diplomata graeca Medii aevi, IV, Vindobonae, 1882, с. 165–168; **Мутафчиев, П.** Войнишки земи и войници във Византия през XIII – XIV в. – В: Избрани произведения, т. II. С., 1973, с. 607–608; **Каждан, А. П.** Аграрные отношения в Византии (XIII – XIV вв.). М., 1952, с. 5, 107.

¹⁷ Scutariotes. Op. cit., p. 293 (оригинално сведение на Скутариот, който иначе почти напълно следва текста на Акрополит). За Тегак срв. **Павлов, Пл.** Към интерпретацията на някои археологически и нумизматични находки от Северното Черноморие (XIII – XIV в.). – В: *Българите в Сев. Причерноморие*, т. 5. В. Търново, 1996, с. 189–198.

¹⁸ Acropolites. Opera, I, p. 158; Σαββίδης, Α. Οι Κσμάνοι, σελ. 954.

¹⁹ Acropolites. Opera, I, p. 169, 182; *The Cronicle of Morea* (ed. H. E. Lurier). New York – London, p. 181; *Pachymeres*. Op. cit., I, p. 137; Gregoras. Op. cit., p. 83; *ХЕС*, 6, 265–266. Съществува мнение, че тези кумани били изпратени от Унгария (срв. *Darco, E.* Byzantinische-ungarische Beziehungen in der zweiten Hälfte des 13. Jahr. Weimar, 1933, 8–26; *Moravcsik, G.* *Studia byzantina*. Budapest, 1967, p. 343). Вярно е, че в т. нар. “Хроника на Стефан Велики” се сочат “*Ongari*

infideli” в помощ на ромеите при същото събитие – т. е. “езичници унгарци”, които по онова време наистина биха могли да бъдат и кумани, макар в кралството те да са масово покръстени още през 1239 г. В средновековна Унгария през XIII в. обаче е имало и други “претенденти” за подобна квалификация – напр. “бисени” (печенези), “халиси” (хорезмийци), “язиги” (алани), “секлери” (една от най-дискутираните по произход народностни групи в Трансилвания), даже и волжски българи. Дори и да е имало такава унгарска помощна част, основните византийски извори не оставят съмнение, че “скитите” са добре познати “свои” кумани от посочения корпус в никейската армия.

²⁰ **Gregoras.** Op. cit., I, с. 112–115; **Chapman, C.** Michel Paléologue – restaurateur de l’Empire byzantine. Paris, 1926, с. 127–128.

²¹ **Андреева, М.** Очерки, с. 54.

²² **Lascaris.** Op. cit., p. 259.

²³ **Tafel, G., C. Thomas.** Urkunden zur alteren Nandels und Staatsgeschichte der Republik Venedik, III. Wien, S. 175.

²⁴ **Pachymeres.** Op. cit., II, 474, 257, 271–272, 276, 285–286; *Византийски извори за историју народа Југославије* [сърк. *ВИИЈ*], 6, Београд, 1986, с. 29 сл., 97, 116; **Manuelis Philae** Carmina (ed. E. Miller), II, Paris, 1857 (репринт: Amsterdam, 1967), p. 253 (пак там, с. 593). Вж. по-подробно **Максимовић, Л.** Котаниц Торник. – В: *Зборник радова Византолошког института* [сърк. *ЗРВИ*], с. 29–30, 1991, с. 181–191 с посочените извори и литература. Според автора правилната форма на името е “Котаниц”. Етимологията му Л. Максимовић свързва предположително с ойконима Котан в Мала Азия. Такъв вариант на антропонимия обаче не ми се струва убедителен.

²⁵ **Manuelis Philae** Carmina, II, p. 240 (nr. 236).

²⁶ **Gregoras.** Op. cit., I, p. 490.

²⁷ **Ioannis Cantacuzeni** imperatoris historiarum libri IV (ed. L. Schopeni), vol. II. Bonnae, 1828 [сърк. *Cantacuzenos*], p. 23–24, 37–38, 77–87, 109–110, 450–451, 456–457; **Gregoras.** Op. cit., I, с. 149–151, 160, 296, 300, 489–490, 495. Вж. и *История Византии*, т. III, с. 124–126, 131–132 (*Г. Г. Литаврин*), както и подробните коментари на *I. I. van Dielen* (**Nik. Gregoras.** Rhömaische Geschichte, II/1, Stuttgart, 1979, 117–126; **Kuprns, K.** Το Βυζάντιο κατά τον ΙΑ αἰῶνα, Α. Λευκωσία, 1982, 15–16 и *Л. Максимовић* във *ВИИЈ*, 6, с. 215–216, бел. 125–126. Вж. и **Жирковић, С.** О састанцима цара Андроника III и краља Стефана Душана. – В: *ЗРВИ*, с. 29–30, 1991, с. 205–212.

²⁸ **Cantacuzenos.** Op. cit., I, p. 259; *ВИИЈ*, 6, с. 308, 319–320. През XIV в. понятие “скити” започва да преобладава за обозначавање на татарите, наричани през XIII в. (напр. у Акрополит, Скутариот, Пахимер и др.) почти винаги “тохари”.

²⁹ За възможното българско посредничество за осигуряването на тези наемници в Сърбия и Византия срв. **Павлов, Пл.** Турската инвазия, с. 342–343.

³⁰ Cantacuzenos. Op. cit., I, p. 35, 259; Asdracha, C. Op. cit., p. 81.

³¹ Ελευθερουδάκη Εγκυκλοπαιδικόν λεξικόν, 8, Αθήναι, 1931, с. 102–103, 109.

³² Вж. по-подробно **Иванов, Й. Н.** Местните имена между Долна Струма и Долна Места. С., 1982, с. 17–20, 146; **Робев, Н.** Тракийските гагаузи. – Векове, 1988, кн. 3, с. 36–42; **Павлов, Пл.** Бележки за прабългарите на Кубер, както и за присъствието на печенежки и кумански групи в днешна Македония (VII – XIII в.). – Архив за поселищни проучвания, 1994, кн. 3–4, с. 106–107.